

HACÎ QADIRÊ KOYÎ: SERENCEMA DÎWANA WÎ LI STEMBOLÊ Û HEVALTIYA WÎ BI KEYFÎ RE*

Mesut ARSLAN**

KURTE

Di helbesta kurdî de pêşengê veguherînê Hacı Qadirê Koyî ye. Ji aliyê ruxsarî ve ferqa helbesta wî û ya helbestên klasîk nîne, lê mijarên wî êdî ne xeyal û metaforên klasîk in. Wî bi helbestên xwe yê nûjen ji nifşekî re mamostetiya kurdîtiyê kir. Di vê gotarê de pêşî em ê behsa fikriyata Koyî û tesîra wî ya li ser rewşenbîrên kurd bikin. Peyre jî em ê li Stembolê bikevine pey şopa dîwana wî: Çima çap nebû, çawa wînda bû? Ji bo fêmkirina jiyana Koyî ya li Stembolê em ê behsa helbestvan Keyfî (Fethulla Ciwanroyî) jî bikin ku rîya wî jî bi Stembolê ketibû û li vir bûbû destebirakê Koyî.

Peyvên sereke: Hacı Qadirê Koyî, Keyfî, Helbesta Kurdî, Kurdîti, Stembol.

ABSTRACT

“Hacı Qadirê Koyî: His Diwan’s Adventure in İstanbul and His Fellowship With Keyfî”

The pioneer figure of change in Kurdish poetry is Hacı Qadirê Koyî. There are not much difference between his poems and classical poem on the terms of form. He acted out as a teacher of Kurdishness for a generation with his poems. In this article we will firstly mention Koyî’s thoughts and their effects on Kurdish intellectuals. Afterwards we will search for Koyî’s diwan in İstanbul; why not published, how disappeared? We will speak of a poet who lived in İstanbul in order to understand Koyî’s life story. This poet, Keyfî (Fethulla Ciwanroyî) was lived in İstanbul and he was a friend of Koyî.

Key Words: Hacı Qadirê Koyî, Keyfî, Kurdish Poem, Kurdism, İstanbul.

* Ev nivîs cara pêşî di 23yê Gulana 2016an de, di çarçoveya konferansa bîranîna 200 saliya Hacı Qadirê Koyî ya “International Conferense The 200th Anniversary of the Birth of Haji Qadri Koyi 1816 – 2016” de, bi sernavê “Hacı Qadirê Koyî û Serencema Dîwana Wî Li Stembolê” li Zanîngeha Koye hat pêşkêşkirin.

** Xwendekarê Doktorayê, Zanîngeha Dicleyê, Enstîtuya Zanistên Civakî, Beşa Ziman û Çanda Kurdî.
mesudserfiraz@gmail.com.

DESTPÊK

Ji dawiya sedsala 20an ve navê Hacî Qadirê Koyî li Kurdistanê belav bûye û rewşenbîr û aktivîstên kurd qiyemetek mezin dane şexsiyeta wî ya edebî û fikrî. Herekol Azîzan, yanî Celadet ‘Alî Bedirxan, di *Hawarê* de ji bo wî: “Hacî Qadirê Koyî Xaniyê didowan e. Ew jî weke Xanî bi derdê miletê xwe dişewitî. Şehir û qesîdeyên wî tev de li ser milet û welêt in” (Cewerî, 1998:817) dibêje. Koyî hem pesnê Xanî û *Mem û Zînê* dide hem jî peyamên Xanî -li gor şertên nû yên cîhanê- vedibêje. Bi gotina Celadet, Xanî digot “bixwînin”; Koyî li gorî wextê xwe, bi ser ve zêde dikir û digot “bi awayê nû bixwînin” (Bedir-Khan, 1943:1).

Di hejmara 4an a *Hawarê* de helbesta Koyî ya “Xakî Cizîr û Botan” tê weşandin û yek ji nivîskarên *Hawarê* Hevindê Sorî Hacî Qadir wiha dide nasîn: “Hacî Qadir Koyî şairê qewmî, berz û bi qîmetî kurd e. Le salî 1232 [1816] h. [hicrî=koçî] le gundî Gorqerec nêzîkî Koysinceq hatuwete dinya, le paşan çûwete Estemûl û le wê mêwanî kuranî Bedir-Xan paşa buwe û le salî 1312 [1894] le wê wefatî kirduwe. Hacî Qadir yekemîn şair e ke helbestî qewmî û millî danawe û be we xerîkî wuşyarkirdinewey kurdan buwe û lapeday helbestî xeramî pêwe dawê.” (Cewerî, 1998a:492).

1. HACÎ QADIR LI STEMBOLE

Di teşegirtina fikriyata Koyî de cihekî mezin ê Stembolê heye. Vî bajarê paytexta siyasî û navenda çand û rewşenbîriyê Koyî jî guherand û di helbesta wî de rêyeke nû vekir. Koyî ku heta wî çaxî xezelên aşiqane vedigotin, êdî unsurên modernizmê diemilîne. Gava mirov helbestên wî yên pêşîn û yên paşîn dide ber hev ev yek eşkere xuya dike.

Serdema ku Koyî hate Stembolê, li nav Osmanî du ramanên xurt hebûn: Pan-îslamîzm û osmanîtî. Koyî berê xwe nedaye van herdu fikriyatan jî (Kanie, 2016). Li nav rewşenbîrên osmanî fikriyata ewrûpayî jî zêde rewac didît ku Koyî jî nêzî vê fikrê xuya dike. Ew dibêje dev ji tembeliyê, xurafeyan, şêxan berdîn; fenna Ewrûpayê gihaye asta î‘cazê ango mu‘cîzeyê:

Dexîlî şêx û mêx nebin ebada

Hîç kesê rizqî hîç kesî nada

Ey xerîkî rimûz û naz û niyaz

Ewropa fennî geywete î‘caz

Qulleyî “Eyfel” le eflak e

‘Eksî ew gerdişî lê jêr xak e (Koyî, 2004:104).

Koyî îdareya Dewleta Osmanî, hakim, walî, wezîr, wekîl û memûrên wê rexne dike; behsa zilm û bertîl û diziyên wan dike.

Hakimî rêgirî me'mûre ye, qazîy dizî roj
Wizera û wikelay gurg e, re'yyet gele ye

Zanî û şarîb û lotî degirin, walî dellê:
Berî den parey xoy daye, çi 'eybêkî heye
(Koyî, 2004:45).

Koyî di helbestên xwe de behsa kurdan û Kurdistanê dike. Helbesta wî ya “Xakî Cizîr û Botan” nimûneya vê ya herî xurt e. Ew pesnê hikimdarên Osmanî nade, wesfê hakimên kurdan dide: Wekî Selaheddîn, Azîzan (Bedirxanî) û Baban. Çimkî Koyî “kurdperwer, pêşverû û dewletxwaz” e (Alan, 2013:208). Koyî ji helbestvanê beriya xwe cuda ye. Ew têgehên welat, millet û dewlet bi maneyên nû bi kar tîne; qiymetekî mezin dide ziman û tarîxa kurdî. Ew di xezelên xwe de pesnê qehremanî, camêrî û ‘esîlbûna kurdan dide. Di dîwana wî de peyva kurd û Kurdistanê ji 70 carî zêdetir derbas dibe (Ghaderi, 2014:44-45). Loma em dikarin bibêjin ku ew nasyonalîstekî kurd e, lê ne tenê kulturî, ew nasyonalîstekî siyasî ye jî.

Çaxê ku Hacî Qadirê Koyî sax bû, kovar an rojnameyeke kurdan nebû ku tê de helbestên wî bîn weşandin. Lê wî bi xwe rola çapemeniyê fêhm kiribû û bi helbestên xwe pesnê wê dida.

Sed qa'ime û qesîde kes naykîrrê be pûlê
Rozname û cerîde û kewtote qîmet û şan (Koyî, 2004:85).

Piştî mirina wî bi salekê yekemîn rojnameya kurdî *Kurdistan* (1898) tê weşandin. Di hejmara 3yan a vê rojnameyê de hem behsa mirina Koyî tê kirin hem jî cara pêşîn helbesteke Koyî tê çapkirin. Ew di vê helbestê de pesnê Ehmedê Xanî û *Mem û Zînê* dide:

Alimek ji Sora hebî. Sala dî wefat kir; rehmeta Xwedê lê be, Xwedê gunehên wî bixefirîne! Navê wî Hacî Ebdulqadir bî. Ev mirov saxîya xwe de gelek xebitî; derheqa elimandina ilm û marîfetê de gelek beyt û eş'arên Kurmancî dinivîsî, rêdikir welatê xwe Sora. Ezmanê wî ezmanê Sora ye. Loma Kurd hemî vî ezmanî nizanin. Piştî kitêba *Mem û Zînê* de bi xetê destê xwe hin beyt nivîsîne. Teberruken min ew ebyat li vê cerîdeyê de nivîsin. Wekî bi diqet bê xwendin, mana wan xweş têt famkirin:

Eman qedrî bizane em kitêbe
Le dunya êstekey hemtay nemawe

Le eyyamî heyatî Şêxî Xanî
Le ser nusxey xetî ew nûsirawe

Le lay erbabi xoy bo qedr û qîmet
Xezîney gewher-w kîse diraw e

Le mecmûî duwel Soran û Botan

Le sayey em kitêbe nasirawe

Le Kurdan xeyrî Hacî-w Şêxî Xanî

Esasî nezmî Kurdî danenawe (Bozarslan, 1991:135-136).

Piştî rojnameya *Kurdistanê* bi gelek salan vê carê di kovara *Hawarê* de Herekol Azîzan vê helbestê diweşîne û vê anekdotê neql dike ku Koyî ev helbesta xwe li ser destxeta *Mem û Zîna* bavê wî (yanî Emîn ‘Alî Bedirxan) nivîsiye (Cewerî, 1998:817). Dîsa di *Hawarê* de di cihekî dî de Celadet vê helbestê diweşîne û li ser têkiliya Koyî ya bi Xanî û *Mem û Zînê* re wiha dibêje: “Rehmetî Hacî Evdilqadirê Koyî der heqê Memozînê digot: ‘Kitêba milletê me ye’ (...) Hacî perestîşkarê Xanî bû û xwe şagirtê wî dihesiband. Hacî di dîwana xwe de gelek çêl li Xanî kiriye. Efsûs ew dîwan ji bo îro windayî ye” (Cewerî, 1998:1025).

Koyî, bi helbestên xwe û fikrên xwe yê netewî di rojname û kovarên wekî *Rojî Kurd*, *Hetawî Kurd*, *Jîn û Têgeyiştinî Rastî* de jî derdikeve pêş û bandorek mezin li nişên wê serdemê dike. Xelîl Xeyalî, ku beriya Şerê Cîhanê yê Yekem yek ji pêşengên fikra kurdîtiyê bû, ji helbestên wî parçeyan di nav nivîsên xwe de diweşîne. Bê çawa Koyî hewariyê Xanî be, Xelîl Xeyalî jî şagirdê Koyî ye. Xeyalî, gava bangî mezinên kurdan dike, ku li Stembolê gihane meqamên mezin lê gelê xwe ji bîr kirine, Hacî Qadir wek numûne nîşanî wan dide û dibêje carekê berhemên wî bixwînin û bibin şopdarên wan, da ku milletê we le’netê li we neke; rehmetê li we bixwîne (Babê Naco, 1913:9). Mehmed Salih Bedirxan jî ji bo helbestên Xanî û Koyî dibêje; hewce ye her kurdek wan hifz bike, ji ber zanibe (*Rojî Kurd 1913*, 2013:192). Baban ‘Ebdulazîz, gava behsa rol û misyona edebiyatvanan dike, Hacî Qadirê Koyî wekî nimûne nîşan dide, ji ber ku ew di helbestên xwe de êş û derdê milletê xwe vedibêje, lê dîsa Baban ‘Ebdulazîz dibêje ku tenê ev xeyreta Koyî ne bes e, hewce ye helbestvanên din jî edebiyata xwe li ser vî esasî saz bikin (*Rojî Kurd 1913*, 2013:213).

2. DÎWANA HACÎ QADIR LI STEMBOLE

Berî ku dîwana Hacî Qadir bê weşandin gelek helbestên wî cara pêşîn di çapemeniya kurdî de hatin belavkirin û wan bandorek mezin li ser ciwan û rewşenbîrên kurd kir. Bi qasî ku em dizanin ji 1898an heta 1925an, di rojname û kovarên kurdî yê wekî *Kurdistan*, *Rojî Kurd*, *Hetawî Kurd*, *Jîn*, *Têgeyiştinî Rastî*, *Diyarî Kurdistan* û *Jiyanewe* de 19 helbestên wî hatine weşandin (Balekî, 2016:9-10). Lê em dizanin ku di taliya dewra Osmanî de kurdan dixwest dîwana wî wekî kitêb jî çap bikin. Ji nûçeyê rojnameya *Serbestîyê* em hîn dibin ku Kurd Ta‘mîm-i Ma‘arif ve Neşriyat Cem‘iyyeti [Komeleya Belavkirina Zanîna û Weşanê ya Kurd], li ser mecmûaya helbestan a “Xoce Qadir” ku sê hezar xezelên bibelaxet dihevine lêkolînek daye destpêkirin. Piştî tenzîm û tesnîfa wê, dê berhemê bişînine çapxaneyê. Di dewama nûçeyê de tê ragihandin ku Xoce Qadir ji helbestvanên kurd ên navdar û netewî ye. Ew bi helbestên xwe bûye

berdevkê hissiyata gel û di helbestên xwe de êş û elema kurdan vegotiye.¹ Ji van gotinan tê fêmkirin ku “Xoce Qadir”, Hacı Qadir e. Lê ew dîwana ku di nûçeyê de tê behskirin îro ne li ber dest e. Dibe ku ev xebata muhîm temam nebûbe yan jî di nav atmosfera tevlihev a wê demê de derfeta çapê nedîtibe (Serfiraz, 2015:66).

Herekol Azîzan bi xwe jî destxeta dîwana Koyî dîtiye, ew halo behsa wê dike: “Hacı dîwaneke mezin heye an hebû. Min dîwana wî dîtiye; bi destnîviseke hûr qederê 800 rûpel hebû. Hacı ji dîwana xwe du nisxe nivîsandi bûn; heke nisxeke wê tirkan şewitandiyê heye ko nusxa din rojekê bikeve destên me” (Cewerî, 1998:817).

Mehmed Emîn Zekî Beg (1988:293) û Ebdurrehman Seîd jî behsa destxeta dîwana Koyî dikin. Ew dibêjin ku Koyî, dîwana xwe li Stembolê ji bo çapê daye ‘Ebdurezaq Bedirxan, lê ji ber ku Îttihatçiyên/hikûmeta Ittihad û Tereqqî ew girtine û kuştine ev dîwan jî wînda bûye; heta li gorî Ebdurrehman Seîd dîwan hatiye şewitandin (1925:4-6 vgz. Yıldıırım, 2016:20).

Derbarê destxeta dîwana Koyî de Mûsa Anter jî agahiyek dide: Xelîl Xeyalî yê Modanî berî mirina xwe belgeyên xwe teslîmî Anterî dike. Di nav wan de dîwana Koyî ya destxet jî heye. Lê ev dîwan û hemû belge û kitêbên Anterî di 1972an de, di dewra cuntaya ‘eskerî de têne berhevkirin û paşê jî têne şewitandin (Anter, 2013:65). Ev agahiya ku Anter dide muhîm e, ji ber ku Xelîl Xeyalî, di nivîsên xwe yê *Rojî Kurd* û *Hetawî Kurdê* de gelek helbestên Koyî diweşîne, bi me re ew qenaat çêdibe ku bi wî re nusxeke dîwana Koyî hebû, qet nebe helbestên wî yê ku li Stembolê nivîsînê, ew ên nûjen û li ser fikra kurdîtiyê bi wî re hebûn.

Derbarê jiyana Koyî ya li Stembolê zêde agahiyên me nînin. Tiştê em dizanin ew e ku li Stembolê di mala Bedirxaniyan de maye û ji zarokên wan re mamostetî kiriye. Ev zaf tê dubarekirin lê li ser mirina wî zêde tiştê nayê gotin. Niha em ê ji çavkaniyê cuda zanînek nû bidin: Helbestvanekî tirk ê bi navê Uskudarli Talat di kurtejiyana xwe de behsa Koyî dike; çimkî wî û şîrbirayê wî Safî ji Koyî dersên edebiyata erebî û farsî distandin:

Bu sırada Kürdistan fudalâ ve şuarasından Köy Sancaklı Hacı Abdulkadir [Efendî] ye malik oldum. Mücerreddi, fakirhanede yatar kalkardı. Sinni seksene karib iken fakirhanede vefat etti. Süt biraderim Üsküdarlı Safî ile bana Arabî ve Farsî edebiyat okuturdu. Kürdce divanı vardı (İnal, 1969:1847).

(Di vê maweyê de min ji zana û helbestvanên Kurdistanê Hacı ‘Ebdulqadirê Koyînas kir. Azîb û bi tenê bû, li feqîrxaneyê dima. Temenê wî nêzî heştê salî bû rehma kir. Ji min û şîrbirayê min Uskudarli Safî re dersên edebiyata erebî û farsî dida. Dîwana wî ya bi kurdî hebû.)

¹ “Kürdçe Yeni Bir Eser”. 1919. *Serbestî*, No: 485 (4 Mayıs 1919/4ê Gulana 1919an), r. 1.

Em ji vir fêhî dikin ku Koyî li Stembolê ne li mala Bedirxaniyan, li feqîrxaneyê dimire. Wî belkî jî ji bo debara xwe bike dersên ‘erebî û farsî dida. Agahiyeke muhîm jî Talat dibêje ku dîwaneke wî ya bi kurdî hebû. Naxwe heta mirinê jî nusxeyeke dîwanê ligel Hacî Qadir hebû û kurdûna wî li derdorên edebî dihat zanîn. Lê piştî wefata wî çî ji wê dîwanê hat nayê zanîn.*

Rewşenbîrekî din ê kurd/osmanî Abdullah Cevdet jî di sala 1913an de behsa Hacî Qadir dike. Ew gava behsa helbestvan û kesayetên kurdî dike, cihekî taybet dide Koyî û wî di asta şair Fuzûlî de dibîne:

Bunlardan mâ'adâ değil yalnız Kürdlerin ve fakat bütün müslümânların mâbihi'l-iftihârı olan dîvânı, Leylâ û Mecnûnu, Hadîkatü's-Sü'edâsı, ve ayrıca külliyyât-ı azîmesiyle meşhûr (Fuzûlî) ile vâdî-yi hikmetde serfirâz olub iki bini mütecâviz Kürdce, Arabca, Fârsîce manzûme yazmış ve bir kısmı elân ber-hayât bulunan Osmanlı üdebâsına da Farsî, Arabî okutmuş olan Süleymaniyeli Hacî 'Ebdulqadir Efendî merhûm vardır; bu fâzıl ve hakîm adam, (Emîr Bedirxan)ın müşâvir-i hâssı idi (Cevdet, 1913:1211).

(Ji bilî van Hacî Ebdulqadir Efendiyê ji Silêmanî heye ku wî bi kurdî, erebî û farsî ji du hezarî zêdetir helbest nivîsiye. Dersa farsî û erebî daye edebiyatvanên osmanî ku hin ji wan hêj li heyatê ne. Ev zilamê xwedî fezl û hikmet şêwirmendê xas ê Emîr Bedirxan bû.)

Herekol Azîzan jî behsa jiyana wî ya Stembolê dike: Hacî jî weke Nalî û Şêx Riza çûye Stembolê û ketiye civata edîb û helbestvanên Stembolê. Ji helbestvanên wê heyamê pirê wan farisiya xwe li ber destên Hacî xwendine (Cewerî, 1998:817).

Ev hersê çavkaniyên dawî nîşanî me didin ku Hacî Qadir li Stembolê li nav derdorên edebî yê kurdî û osmanî de bi şanazî dihat nasîn; kurdîtiya wî, dîwana wî ya mezin, herwiha ‘ilm û hunera wî dihat zanîn. Lê ew li Stembolê bi tenê bû, taliya ‘emrê xwe di feqîrxaneyê de bi tenêti derbas kir. Ev beyta wî jî nîşaneyê wê ye:

Her min im êsta warisî Îsa
Bê jin û mall û bê kurr û me‘wa (Koyî, 2004:121).

3. LI STEMBOLE DU HEVAL, DU HELBESTVANÊN KURD: KOYÎ Û KEYFÎ

Ji bo ku jiyana Koyî ya li Stembolê em bizanin, hewce ye em Keyfî jî nas bikin. Keyfî, bi navê xwe yê rastîn Fethullayê Ciwanroyî li gorî Marif Xeznedar (2004:31) di sala 1814an de, li gorî lêkolînên dawî yê Mesûd Mihemed (vgz. Şareza, 2009:281) di sala 1839an de ji dayik dibe û ji ber feqîrî û ji bo xwendina feqîtiyê ji gundê xwe bar dike tê Koyê. Ew û Hacî Qadir li vir hevdu nas dikin û

* Mamoste Tahir Baykuşak, ku li ser jiyana Koyî ya li Stembolê lêkolînên heja dike, em ji wê çavkaniya muhîm agahdar kirin, em jê re minetdar in.

dibin heval. Ewçax li Koyê adetek hebû ku civatên helbestxwendinê digerlandin. Di civateke wiha de di navbera Keyfî û Şêx Riza Talebanî de mînaqêşe çêdibe û Keyfî di vê nîqaşê de bin dikeve, hew dikare li Koyê bistire; lewre di sala 1869an de ji Koyê derdikeve, bi riya Hewlêr, Mûsil û Helebê berê xwe dide Stembolê. Keyfî li vir bi Balyozxaneyê Frensayê re têkilî datîne û fêrî zimanê frensî dibe.² Hacî û Keyfî li xerîbiya Stembolê dîsa digihine hev û ji hev re dibin destebirak. Lê Keyfî berî Koyî, di sala 1883yan de li Stembolê rehmet dike ku îro tirba wî jî nayê zanîn (Xeznedar, 2004: 31-32).

Li gorî ‘Elaedîn Secadî, Koyî û Keyfî bi hev re diçine Stembolê û beşdarî koma Bedirxaniyan dibin. Bedirxanî, Koyî ji zarokên xwe re wekî mamoste digirin, Keyfî jî dişînin Fakulteya Hiqûqê. Koyî li vî bajarî dibîne ku mîletên din pêşketine, lê kurd ji van pêşketinan bêpar mane; loma di helbesta xwe de fikra welatparêziyê derdixe pêş (1952:342-359 vgz. Yıldırım, 2016:62). Bi qasî ku em dizanin Koyî û Keyfî ne bi hev re çûne Stembolê. Koyî di sala 1864an de, Keyfî di sala 1869an de ji Koyê derketiye. Li gorî Cooper (1901:30) Keyfî di 1874an de hatiye Stembolê.

Hacî Qadir, li xerîbiyê bi mirina Keyfî gelekî diêşe, li ser wî mersiyeyek dinivîse. Di vê mersiyê de hem derbarê Keyfî de agahiyan dide hem jî rewşa xwe ya rûhî dide der:

Le qurr binîşe billê: Qewm û qîle hawar e
Esîr e “Keyfî” le Roma le hebsî zêrî zemîn

Le kurdî bigre heta turk û ‘areb û ‘ecemî
Le ax û daxî desûtên û şîn deken degirîn

Le “Kiwêredê”yê ke “Keyfî”y tiyabê Fîrdews e
Cehennem e ke nema “Keyfî” şarî Qustentîn³ (Koyî,
2004:91).

Balkêş e, ji ber ku Keyfî bi çar zimanan xweş dizanî Koyî jî di vê helbesta xwe de çar ziman bi kar aniye:

Zubanî kurdî û turkî û farsî û ‘erebî
Wehay dezanî wekû beytî Xusrew û Şîrîn

Emeş delîle le te’ sîrî mersiyey ke gutim:
Çiwar zubanî têdaye qesîdeyî rengîn

² Di nivîseke xwe ya di rojnameya *Tercuman-i Hakikatê* de Keyfî li ser etîmolojiya peyva fransî “nuance” disekine. Di vê nivîsê de ew beyan dike ku hem bi fransî hem jî bi kurdî dizane û ji bo peyva “nuance” di osmanî de peyva “gûne” pêşniyaz dike. Bnr. *Tercuman-i Hakikat*, No. 1375 (12 Kanûn-î sanî/Kanûna paşîn 1883), r. 2.

³ Kiwêredê, navê gundê Keyfî ye; şarî Qustentîn jî Stembol e. Şair dibêje ew gundê ku Keyfî lê be bihûsta Firdewsê ye, lê ev bajarê Stembolê ku Keyfî lê nema dojeh e.

Bu gice Keyfî Efendî göründi rü'yâ diye
Cinânda zümre-i gılman û hûre oldi yaqîn⁴

Ev pratîk nîşanî me dide ku Keyfî jî Koyî jî şairên jîr bûn ku dikarîn bi çar zimanan helbest binivîsin.

Navê Keyfî di helbesta Koyî ya “Şehsiwarî Belaxetî Kurdan” de jî derbas dibe. Koyî, ji ber ku li ser Keyfî xusûsî helbestek nivîsiye, li vir hewce nediye ku behsê dirêj bike û tenê bi beytekê ew bi bîr aniye:

Keyfî hacet nîye bikem basî
Em kitêbey bixûnî deynasî (Koyî, 2004:128).

Hepariyeke din a Koyî û Keyfî jî ev e ku bi wan re xîreta kurdîtiyê hebû; te'n, şermezarî û zimandirêjîyên li hember kurdan û kurdî li zora wan diçû, tehemmul nedikirin û bi qelama xwe parêzvaniya milletê xwe dikirin. Nimûneya Keyfî wiha ye: Sal 1881, cih Stembol e. Konsolosê Îngiltereyê yê Kurdistanê Major Henry Trotter (1841-1919, Indian Army Officer) di çarçoveya pîrsa kurd û ermeniyên de raporek amade dike û dibêje “edebiyata kurdan nîne”. Ev yek li zora rewşenbîrên kurd diçe. Keyfî, li ser vê gotinê ji bo ku hebûna edebiyata kurdî îsbat bike du helbestên kurdî ligel wergera wan a tirkî di rojnameya *Tercuman-i Hakikatê*⁵ de diweşîne. Helbesta pêşîn xezeleke Mistefa Begî Kurdî ye (No. 969, 13 Îlon 1881, r. 2).⁶ Helbesta duyem bi kurdiya goranî ye û bi gotina Keyfî çîrokeke menzûm a 1300 salî ye (No. 974, 19 Îlon 1881, r. 3). Ji bilî Keyfî, ‘Ebdurehîm Nacim (No. 982, 28 Îlon 1881, r. 2-3) û Hasan Zuhdî (No. 1014, 8 Teşrîn-i Sanî 1881, r. 3) jî li ser dîrok, ‘alim û zanayên kurdan dinivîsin. Bi vî rengî ew bersiva konsolosê didin û dibêjin “kurd hene, ziman û edebiyata kurdî heye!”

Helbesta Koyî ya “Şehsiwarî Belaxetî Kurdan” jî, ku tê de behsa gelek helbestvanên kurd dike, em dikarin di çarçoveya îsbatkirina edebiyata kurdî de bihesibînin. Ev helbest cara pêşîn di *Hetawî Kurdê* de di nav nivîseke M. X yanî Modanî Xelîl Xeyalî de tê weşandin. Xeyalî piştî weşandina helbestê wiha dibêje: “Eva şa‘ir[ê] Baban û Soran ewe ku Hacî Qadir aniye nezmê şa‘ir[ê] kurdî dê jî gelek heye yek bi yek tehqîq bikin û binivîsin ji bo tercemeî hal[ê] wan kitêbek çêkirin lazim e: xîret û mêraniya kurdîti nahlî ku mezin[ê]d me bê nav û nîşan bimîn. Xelq te‘nan li me bide, ji nezaniya me bas bike” (M. X, 1913:26).

Keyfî, berî vê munaqeseyê jî ji rojnameya *Tercuman-i Hakikatê* re gelek caran nivîs şandiye û ev bi îmzeyê “Keyfî”, “K-Y”, “K-Y-F-Y” hatine weşandin. Li

⁴ Ev beyt bi tirkî ye. Maneya wê ev e: Îşev wekî xewn Keyfî Efendî xuya kir, li bihuştan ew nêzi koma gılman û horiyên bû.

⁵ *Tercuman-i Hakikat*, rojnameyeke tirkî-osmanî ye. Ji bo agahiyên derbarê wê û naveroka wê de bnr. Demirci, Neşe. 2012. *Tercüman-i Hakikat Gazetesi (1- 1500. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Teza Lisansa Bilind.

⁶ Ji bo vê helbestê bnr. “Kurdî”, (Xeznedar, 2003; 177,178).

gorî xebata Neşe Demirci (2012:310-312), di rojnameyê de kêmanî 15 nivîsên Keyfî hatine weşandin û ew beşdarî munaqeseyên edebî û hiqûqî jî bûye.

Ji bo kurtejiyana Keyfî û dîroka edebiyata kurdî wekî agahiyeke nû, hewce ye em behsa du çavkaniyên îngilîzî yê mîsyoneran jî bikin: Ji van a pêşîn kitêba Isaac G. Bliss e. Ew di vê kitêbê de behsa kurdekî “pagan fire-worshipper” (pagan-agirperest) dike ku rojekê Încîleke bi farsî dikeve destê wî û ew zaf tesîrê li wî dike. Paşê ji çiyayên dûr ên Kurdistanê ciwanek tê mala wî kesê pagan. Ji wê Încîla farsî û ji gotinên mêrikê pagan heyirî dimîne. Ew dikeve pey şopa rastiye û di bîra wî de her ew Încîl heye. Li cem serekê eşîra xwe dibe katib. Bi sofîyên/oldarên mislimaniyê re radibe rûdine; dibîne ku rihê baş ê Încîlê ketiye nav Quranê. Paşê ew tê Mûsilê, li vir xristiyanekî evangelîst nas dike û dibe heyranê wî. Ew dibîne ku çavkaniya jiyana vî zîlamî Încîl e. Paşê ew ciwanê kurd diçe Stembolê, di civata mîsyoneriyê de xettatî/katibî dike, ji ber ku destxeta wî zaf spehî bû. Pîsporiya wî ya di zimanên ‘erebî, farsî û tirkî de bala mîsyoneran dikişîne. Di tercumeya tirkî ya Peymana Nû de tê wezîfedarkirin. Ew di wergera Peymana Nû de, ya ku di sala 1878an de çap bûbû, dixebite, redaktorî dike. Gava ku li ser Încîlê dixebite bersiva pirsên xwe jî dibîne. Bliss dibêje; tevî ku ew hîç wafîz nebûye, di nav xelkê de xristiyanîya xwe beyan nekiriye jî yê ku wî nas kirine hemû hevî dikin ku di dawiyê de ew bûye ji mirovên bijarte yê Îsa (1883; 18-19). Bliss di vê çîrokê de navê wî ciwanî nade, lê A. A. Cooper dide. Li gorî Cooper ew ciwanê ku Bliss behsê dike Keyfî Efendî ye. Cooper gelek gelek pesnê Keyfî dide û derbarê jiyana wî ya şexsî de wan gotinên Bliss neql dike (1901; 30-31). Lêkolîner Privratsky jî qiymetek mezin dide Keyfî û dibêje kontrola dawî ya rêziman û uslûba vê wergera Încîlê Keyfî kiriye; loma zimanê vê wergerê zimanê Keyfî ye. Jixwe ev werger ji bo hemû wergerên paşê bûye bingeş (2013; 55).⁷ Eric M. Nort, ku li ser wergerên Încîlê xebateke berfireh kiriye, di nav wergerên tirkî yê Încîlê yê 1874, 1875, 1876 û 1878an de navê Keyfî jî wekî “Keifî Effendî” dinivîse (1938; 333). Dixuye ku Keyfî li Stembolê redaktoriya wergera Încîlê kiriye û kedeke wî ya hêja di vê wergerê de heye. Çîroka ku Bliss neql dike û jiyana rastîn a Keyfî jî li hev tê. Dibe ku di nav demê de meyla Keyfî li ser mesîhîtiyê çêbûbe an jî ev hemû efsane bin; Keyfî tenê ji bo debara xwe di nav mîsyoneran de xebitîbe, wekî ku Koyî dersên ‘erebî, farsî dida.

ENCAM

Koyî li Stembolê di nav derdorên edebî yê kurdî û osmanî de wekî ustadek dihat nasîn, gelek kesî jî wî ders wergirtiye û pesnê wî daye. Helbestên wî yê li ser kurdîtiyê tesîreke mezin li ser rewşenbîrên kurd kiriye: Xelîl Xeyalî, M.

⁷ Di mijara mesîhîbûna Keyfî de Privratsky teqeztir diaxive, lê hewce ye em jê guman bibin. Çimkî ew hevokê ji Cooper werdigire ku Keyfî di dawîya xebata xwe ya li ser Încîlê de bûyiye xristiyan. Lê ya rast Cooper hevokê wiha negotiye. Ew tenê gotinên Bliss neql dide, wekî me gotî Bliss jî tenê hevî dike ku Keyfî bûye mesîhî, nabêje sedî sed bûyiye, loma ew wafîz nebûye û bi zimanê xwe ev yek beyan nekiriye.

Salih Bedirxan, Baban ‘Ebdulazîz, Celadet Alî Bedirxan vê yekê beyan dikin. Dîwaneke mezin a Koyî heta sala 1919an jî li Stembolê di destê komeleya kurdan de hebû. Wan hewl da ku wê çap jî bikin; lê ev pêk nehat. Ew dîwana mezin a Koyî hêj jî winda ye.

Stembol, di sedsala 19 û 20an de bûye wargeha gelek kesayetên kurdî. Du şairên kurdî Keyfî û Hacî Qadir jî ji wan in. Ew herdu piştî hevaltîya li Koyê, li Stembolê jî dibin destebirak. Wan herduyan jî li Stembolê kurdîtiya xwe ji bîr nekiriye; berovajî li vî bajarê polîtîk ew jî bi awayekî xurttir kurdîtiya xwe hîs dikin û rengê fikr û hunera wan diguhere.

ÇAVKANÎ

- Alan**, Remezan. 2013. *Bendname*. (çapa 2yan). Stenbol: Peywend.
- Anter**, Musa. 2013. *Hatıralarım*. (çapa 3yan). İstanbul: Aram.
- Babê** Naco. 1913. Fe‘tebirû Ya Uli’l-Ebsar. *Hetawî Kurd*, j.2 (21 Teşrîn-i Sanî 1329 / 4ê Kanûna Pêşîna 1913an), r. 3-10.
- Balekî**, Yadgar Resûl. 2016. Bandora Helbestên Hacî Qadirê Koyî yên ku di Navbera Salên 1898-1925 de Hatine Weşandin li Ser Nûbûna Helbesta Kurdî. ji soranî: Mêhdî Jafarzadeh, *Zarema*, j.6 (çile, sibat, adar, nîsan 2016), r. 6-19.
- Bedir-Khan**, Celadet Alî. 1943. Merhele. *Roja Nû*, j.1 (3 Gulan 1943), r. 1. Ji nû ve çapkirin: Uppsala: Jîna Nû, 1986.
- Bozarslan**, M. Emîn. (amd.). 1985. *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî * Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, Cild I, Uppsala: Deng.
- Bozarslan**, M. Emîn. (amd.). 1991. *Kurdistan Rojnameya Kurdî ya Pêşîn (1898-1902)*, I-II Cild, Uppsala: Deng.
- Cevdet**, Abdullah. 1913. Ermeniler ve Kürdler. *İctihâd*, no. 54 (14 Şubat 1328/27 Şubat 1913), r. 1209-1211. Ji bo tîpguhêziya latînî ya vê nivîsê bnr. Akpınar, Alişan. 2003. İttihatçı Bir Kürt Aydını: Dr. Abdullah Cevdet’in Yazıları. *Vesta*, j.1 (güz-payîz), r. 280-293.
- Cewerî**, Fırat. (amd.). 1998a. *Hawar Cild 1 Hejmar 1-23 (1932-1933)*, Stocholm: Nûdem.
- Cewerî**, Fırat. (amd.). 1998. *Hawar Cild 2 Hejmar 24-57 (1934-1943)*, Stocholm: Nûdem.
- Demirci**, Neşe. 2012. *Tercüman-i Hakikat Gazetesi (1- 1500. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Teza Lîsansa Bilind.
- Ghaderi**, Farangis. 2014. Hacî Qadirê Koyî û Hilatina Neteweperweriya Kurdî. Fexriya Adsay (wer.). *Zarema*, j.2 (îlon, cotmeh, mijdar, kanûn 2014), r. 43-50.

- İnal**, İbnülemin Mahmud Kemal. 1969. *Son Asır Türk Şairleri*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kanie**, Mariwan. 2016. Di Helbestên Hacî Qadirê Koyî de Sirgûnî û Neteweperwerî. (Pêşkêşa Sempozyumê). *Di Sedsala 19emîn de Şairekî Kurd Hacî Qadirê Koyî*. 06.02.2016 Şemî, DEPO/Tütün Deposu, Stenbol.
- Rojî Kurd 1913**. (2013). Koma Xebatên Kurdolojiyê (amd.). Stenbol: Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Mehmet Emin Zeki Bey**. 1998. *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri*. M. Baban, M. Yağmur, S. Kutlay (wer.). Spanga / Sweden: Apec.
- M. X.** 1913. Şa'irî Baban û Soran. *Hetawî Kurd*, j.1 (11 Teşrînî Ewwel 1329 / 24 Çiriya Pêşîn 1913), r. 24-26.
- Serfiraz**, Mesûd. 2015. *Kurd, Kitêb, Çapxane: Weşangeriya Kitêbên Kurdî di Dewra Osmaniyan de (1844-1923)*. Stenbol: Peywend.
- Şareza**, Kerîm. Hewêzî, Nazim. Xoşnav, Usman Mistefa. Asinger, Mecîd. 2009. *Koye Lerewî Şaristaniyetda*. Hewlêr: Çapxaney Roşinbîrî.
- Xeznedar**, Maruf. 2004. *Mêjû Edebî Kurdî*. Bergî Çarem. Hewlêr: Aras.
- Yıldırım**, Kadri. 2016. *Xaniyê Duyem: Hacî Qadirê Koyî*. Stenbol: Avesta.
- Çavkaniyên Înternetê:**
- Bliss**, Isaac G., 1883. *Twenty-Five Years in the Levant*. American Bible Society. Lînk: <http://www.dlir.org/archive/archive/files/6be240832b23d48f7c79c757cb98fa18.pdf>, 07.05.2016.
- Cooper**, A. A. 1901. *The Story of the (Osmanli) Turkish Version, with a Brief Account of Related Versions*. London: The British and Foreign Bible Society. Lînk: <http://www.dlir.org/archive/archive/files/cbcb4c6b3a8301211a475ad8cefc9028.pdf>, 07.05.2016.
- Koyî**, Hacî Qadirî. 2004. *Dîwan*. Arif Zêrevan (ed.). Sweden: Nefel. çapa dijîtal: http://www.nefel.com/epirtuk/pdf/haci_qadire_koyi_diwan_02.pdf?NR:79, 08.03.2016.
- Nort**, M. Eric. 1938. *The Book of a Thousand Tongues*. New York: New York; for the American Bible Society [by] Harper & brothers. Lînk: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015003882100;view=1up;seq=12>, 07.05.2016.
- Privratsky**, Bruce G. 2003. A History of Turkish Bible Translations. Lînk: <https://historyofturkishbible.files.wordpress.com/2014/03/turkish-bible-history-version-s-in-preparation.pdf>, 07.05.2016.